

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК [342.553.03:352/353:340.141] (477-2)"13/17"

УЧАСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ ГРОМАДСЬКОСТІ У ЗДІЙСНЕННІ КОПНОГО СУДОЧИНСТВА ЗА УКРАЇНСЬКИМ ЗВИЧАЄВИМ ПРАВОМ

Ігор Бойко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: igor.boiko@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-8444-6787*

Проаналізовано особливості участі представників громадськості у здійсненні копного судочинства за українським звичаєвим правом. Українське звичаєве право є важливою національною цінністю і надбанням, частиною української духовної культури, в якому відображено його сутність. Виявом авторитету українського звичаєвого права є формування на його основі копних (громадських) судів на українських землях (XIV–XVIII ст.). Особливого значення в нормах українського звичаєвого права приділено здійсненню судочинства. Діяльність копних судів на українських землях свідчило про його демократичний характер, доступність народу до здійснення судочинства, дотримання копними суддями доброчесності під час здійснення судочинства.

Зазначено, що історія формування демократичних елементів щодо участі громадськості у здійсненні правосуддя, доброчесності і доступу до судочинства на українських землях сягає глибокої давнини. Перші судові органи на українських землях формувалися вже у додержавному суспільстві східних слов'ян. Ними стали додержавні общинні суди, які функціонували у формі судових повноважень старшин родових спільнот. Перші форми участі представників суспільства у здійсненні судочинства існували в українському праві ще в додержавний період. У судовій системі Києво-Руської держави важливе місце займали вервні суди, що були органами судочинства територіальних громад-вервів. Вони значною мірою нагадували суд присяжних, однак вирішували не тільки питання факту, а й повинні були призначати покарання винним у злочині. У XIV ст. відбулася трансформація вервних судів у копні суди, які також були виборними колегіальними органами громадського судочинства, що керувалися у своїй діяльності насамперед нормами українського звичаєвого права. Склад копних судів формувався демократичним шляхом унаслідок обрання по кожній справі громадами (зазвичай, сільськими), що входили до складу копного округу, відповідної кількості копних суддів. Копні суди, засідання яких відбувалося переважно просто неба за широкої участі громадськості, розслідували злочини, вирішували цивільні та кримінальні справи, виконували прийняті ними декрети. Діяльність копних судів на українських землях свідчило про його демократичний характер, доступність народу до здійснення судочинства. До того ж між копними судами і державою існував функціональний зв'язок, який проявлявся в участі вижив і возних у копному судочинстві, можливості оскарження копних декретів у державних судах тощо. До компетенції копних судів належали і цивільні, і кримінальні справи (зокрема, справи про тяжкі злочини).

Показано, що склад копного суду становили копники, тобто копні судді (судні мужі) та присутня на судовому розгляді громада. Копні судді добре знали українське звичаєве право, мали загострене почуття справедливості та відповідальності, відзначалися високою

моральною чистотою, чесністю, жили чесно, дотримувалися правил моралі та звичаєвого права. Тільки вони мали право прийняти рішення у справі. Окрім копних суддів, на велику копу запрошували по одному – двох чоловіків із трьох сіл сусіднього копного округу. Вони мали назву в копному судочинстві «люди сторонні». У них не було права голосу, проте ці суб'єкти процесу слідували за ходом судового розгляду. На засіданні копного суду могли бути присутні поміщики та державні чиновники, але також без права голосу. Решту копного зібрання становило селянство (громада), тобто публіка, обов'язкова участь якої в кожному засіданні копного суду максимально забезпечувала гласність судового процесу.

Наголошено, що історичний досвід організації та діяльності копних судів в Україні свідчить про наявність в українського народу демократичних традицій здійснення правосуддя. Українське звичаєве право передбачало доступ громадськості до правосуддя, доброчесність суддів, виокремлювало моральний приклад неупередженості, об'єктивності та динамічності копних судів в Україні. Як видається, сьогодні кожен суддя повинен вміти проникнути в дух і зміст права та виховати в собі відчуття справедливості, адже тільки таке судочинство можна буде назвати правосуддям. Національний історичний правовий досвід свідчить, що доступ до правосуддя і доброчесність суддів є властивими рисами українського права, які формувалися і функціонували на українських землях упродовж століть. З досвіду діяльності копного судочинства в Україні упродовж XIV–XVIII ст. випливає, що для сучасного українського судді доброчесність має сприйматися як його професійна незалежність, чесність, неупередженість, непідкупність, сумлінність, дотримання етичних норм та демонстрація бездоганної поведінки в професійній діяльності та особистому житті, а також стосовно яких немає сумнівів щодо законності джерел походження майна, відповідності рівня життя судді або членів його сім'ї задекларованим доходам та ін. Доступ до правосуддя та доброчесність судді є також важливими під час розбудови громадянського суспільства та демократичної, правової держави.

Ключові слова: доступ до правосуддя, участь громадськості, доброчесність суддів, копне судочинство, правосуддя.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/Ma.2025.80.026>

Однією з основних засад здійснення судочинства в Україні, згідно з положеннями ст. 129 чинної Конституції України, є гласність та відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Принцип гласності та відкритості судового процесу визнається також Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Зокрема, у ч. 1 ст. 11 вказаного Закону визначено, що судові рішення, судові засідання та інформація щодо справ, які розглядаються судом, є відкритими, крім випадків, установлених законом. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи. Будь-яка особа має право на вільний доступ до судового рішення в порядку, встановленому законом. Відкритий розгляд означає встановлений процесуальним законом порядок розгляду справ у судах, за якого судові засідання проводяться відкрито з наданням реальної й рівної можливості усім особам, які цікавляться справою, представникам засобів масової інформації бути присутніми в залі судового засідання, стежити за ходом судового розгляду, конспектувати, стенографувати те, що відбувається під час судового засідання. Гласність судового процесу є основною і необхідною умовою справедливого розгляду справи незалежним і безстороннім судом, а так само є забезпеченням можливостей для захисту прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у судовому процесі. Відкритий розгляд справи означає, що кожний громадянин, якому виповнилося 16 років, має право бути

присутнім у залі судового засідання і робити письмові нотатки. Відкритий судовий розгляд посилює громадський контроль за діяльністю суду, підвищує у суддів і осіб, які беруть участь у справі, почуття відповідальності, забезпечує виховний вплив судового процесу. Гласність для сторін, на відміну від загальної гласності, відображається у їхньому праві на гласне судочинство, а також у праві бути повідомленими про зміст вимог і заперечень сторін, знайомитися з матеріалами судової справи, бути вислуханими в судовому засіданні тощо. Суд зобов'язаний гарантувати це право. Важливим аспектом гласності судочинства є відкритість судових засідань. Ніхто не може бути позбавлений права на інформацію про час і місце розгляду своєї справи. Закритий судовий розгляд допускається у разі, якщо відкритий розгляд може призвести до розголошення державної або іншої таємниці, яка охороняється законом, а також за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомостей, що принижують їхню честь і гідність [1].

Важливим завданням під час реалізації судової реформи в сучасній Україні є забезпечення участі громадськості під час здійснення правосуддя, що є певною формою доступу до правосуддя і передбачає можливість людини без перешкод одержати судовий захист своїх прав. Ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04. 11. 1950 р., ратифікована Україною 17. 07. 1997 р., гарантує кожному право на справедливий суд, що включає, крім іншого, право на розгляд справи. Відповідні положення Конвенції знайшли своє втілення також у ст. 55 чинної Конституції України, згідно з якою права і свободи людини і громадянина захищає суд; кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Забезпечення доступу до правосуддя для всіх є одним з пріоритетів цілей сталого розвитку України на період до 2030 р. [2]. Крім цього, ефективність реалізації доступу до правосуддя залежить від доброчесності суддів, які своєю доброчесною працею формують довіру до судової влади. Тобто ефективність правосуддя залежить насамперед від особистих чеснот судді. Ці основоположні принципи впроваджені в національну систему правил і норм, що формують моральний аспект поведінки суддів та викладені, зокрема, в Кодексі суддівської етики. Відповідно до нього, суддя повинен бути прикладом неухильного додержання вимог закону і принципу верховенства права, присяги судді, а також дотримання високих стандартів поведінки з метою зміцнення довіри громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду. Суддя має докладати всіх зусиль для того, щоб на думку розсудливої, законослухняної та поінформованої людини, його поведінка була бездоганною [3].

Досягнення успіхів у реалізації доступу до правосуддя, високого рівня доброчесності суддів у сучасній Україні можливо, завдяки використанню історичного правового досвіду. У зв'язку з цим значну увагу привертає вивчення історії українського права, судочинства та особливостей правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин на українських землях від найдавніших часів і до сьогодні. Це передбачає об'єктивний аналіз важливих правових норм у галузі цивільного, кримінального та процесуального права, з'ясування закономірностей, що призводили до їх змін. Розвиток права загалом, судочинства та правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні відбувався еволюційно, особливо в часи існування Української держави, а в часи її втрати – зазнавав значного впливу права тих держав, у складі яких перебували українські

землі. На жаль, були періоди, коли територію Української держави захоплювали агресивні сусіди, які мали свої плани та інтереси щодо українських земель. Українці, перебуваючи в цих складних умовах вистояли, зберегли свою національну ідентичність і волелюбність, завжди прагнули мати свою державу, а в часи її відсутності піднімалися на боротьбу за відродження. Українська державність ніколи не переривалася. Ідея української державності існувала в думках, культурі, праві, пам'яті українського народу, яка передавалася від покоління до покоління. Українці як волелюбна європейська нація завжди піднімалися на національно-визвольну боротьбу, метою якої було відродження національної держави. Завдяки цьому Українська держава відродилася у 1649, 1917, 1939, 1941, 1991 рр. [4].

Вивчаючи історію українського права, судочинства та особливості правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні у IX–XX ст., важливо показати, що Україна має власну історію державотворення і правотворення, історичний правовий досвід, який формувався протягом багатьох століть. Упродовж століть українське право безперервно розвивалося, не втрачаючи зв'язків зі своїми витокami. Воно живилося джерелами права, успадкованими з давнини, що оновлювалися і збагачувалися з кожним століттям. Насамперед, це норми звичаєвого права, нормативно-правові договори і статuti київських князів, Руська Правда, «козацьке право», гетьманські статті XVII–XVIII ст., Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р., Суд і розправа в правах малоросійських 1750 р., Зібрання малоросійських прав 1807 р., конституційні проекти П. Орлика, М. Драгоманова, М. Грушевського, О. Ейхельмана, С. Дністрянського та ін., універсали Центральної ради, законодавство ЗУНР тощо. Впродовж усього свого існування український народ плекав прагнення до свободи, незалежності й одночасно поваги до індивідуалізму і втілював їх у праві, яке набувало таких форм, як закон, правовий звичай, нормативно-правовий договір, судовий прецедент, правова доктрина. Водночас пріоритет закону, верховенство права поступово зростали, що свідчить про формування українського права в контексті континентально-європейського [4].

Українське право є одним із важливих показників ідентичності народу і легітимності його влади. Його вивчення дає змогу розкрити правову культуру українського народу, його правобачення та інші світоглядні установки, особливості менталітету, духовний генезис на певних історичних етапах еволюції українського суспільства. Українське право є важливою національною культурною цінністю, частиною української духовної культури, в якій відображено його сутність. Упродовж усієї своєї історії український народ формував демократичний світогляд та особливу політико-правову свідомість, яка відображала прагнення до упорядкованості, справедливості та демократичності у відносинах між людьми. Тому вивчення історії українського права, суду і судочинства, особливостей правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні у IX–XX ст. сприяє усвідомленню тих духовних цінностей, на яких ґрунтується національна свідомість українського народу, а також дає можливість більш поглиблено сформулювати уявлення про рівень його правосвідомості. Відтак можна виявити характер внеску українського народу в еволюцію права України, яке формувалося відповідно до положень романо-германської правової сім'ї.

У додержавному суспільстві в регулюванні взаємовідносин людей важливе місце відводилося звичаям (з лат. *mos* – звичай, *svesco* – звичка, *mores maiorum* – звичка предків), що формувалися під впливом природних, історичних, культурних та інших чинників. На думку українських вчених, звичай належить розглядати як свідомі, загальновизнані, усталені правила поведінки, які передаються від покоління

до покоління [5]. Звичай – це соціальна норма, правило поведінки, що склалося у процесі співжиття людей у результаті його фактичного застосування упродовж тривалого часу. Звичай сформувався разом з людським суспільством і був основною формою соціального регулювання поведінки членів громади за родового ладу. За своєю природою, звичай є консервативним і закріплює лише те, що склалося у результаті тривалої суспільної практики, відображаючи і загальні моральні, духовні цінності народу, і забобони, расову та релігійну нетерпимість [6]. Ознаками звичаю є: стереотипність, публічність, стихійність виникнення і поширення, давність, безперервність, загальний характер, обов'язковість, визначеність, доцільність, територія застосування тощо. З виникненням держави звичай може трансформуватися у правовий звичай, дотримання якого забезпечується державою. Правовий звичай – це звичай, санкціонований державою, а отже, перетворений на джерело права. Звичай встановлюється державою у процесі судової або адміністративної діяльності шляхом закріплення у нормативних актах можливості використання правового звичаю для регулювання певних суспільних відносин [7]. Правовий звичай має регулятивний характер, який стосується майнових, владних, виробничих, розподільних та інших соціальних відносин, офіційно визнаний або санкціонований державною. Сукупність правових звичаїв становить звичаєве право. Норми звичаєвого права на українських землях склалися історично в процесі становлення та розвитку суспільного життя. За багатовікову історію українського державотворення у житті українського народу формувалися певні звички і традиції, поняття про справедливість, рівність, природне право, правила поведінки у повсякденному житті. Основою формування звичаю була творчість народу. Групи, а потім і спільноти людей усвідомлювали необхідність регулювання тих чи інших відносин, дотримувалися їх упродовж тривалого часу самостійно або під впливом громадської думки [8]. Проте такі традиції і звички, заведені порядки й обряди ще не були нормами звичаєвого права. Як відомо, властивою ознакою правової норми є загальнообов'язковість правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою. Для того, щоб традиція чи звичай, усталений порядок або звичка перетворилися у правову норму, необхідно, щоб вони застосовувалися протягом кількох століть, пройшли випробування кількох поколінь, були визнані офіційно, тобто санкціоновані державною владою. Санкціонування звичаїв українського народу здійснювалося різними способами. Найпростіший полягав у тому, що держава не забороняла їх дотримання. Звичай набував форми правового у зв'язку з його інтенсивним застосуванням. На перших етапах свого становлення в усній формі його називали «старина», «правда». Поступово правовий звичай перетворювався у норму звичаєвого права і трактувався як «норов», «покон», «закон». Звичаєве право було джерелом формування норм «Закону Руського», який, очевидно, з'явився у IX – на початку X ст. [9]. Українське звичаєве право сягає своїм корінням правових звичаїв Києво-Руської держави, основну частину яких було систематизовано і записано в «Руській Правді» та інших актах князівського законодавства. Проявами звичаєвого права в Києво-Руській державі були, наприклад, такі дії, як посадження князя на стіл, рукобиття на знак укладення договору купівлі-продажу, акти здійснення судочинства тощо. Українське звичаєве право зберігало свою силу і застосовувалося у Галицько-Волинській державі, на українських землях у складі Польського Королівства, Великого князівства Литовського, а відтак Речі Посполитої.

Українське звичаєве право є важливою національною цінністю і надбанням, частиною української духовної культури, в якому відображено його сутність. Багатовікова історія українського права є також відображенням глибокої криниці

мудрості, яка дійшла до нас через тисячоліття мовою обрядів, традицій, звичаїв, правосвідомості, пам'яток права. Про щирість, доброзичливість, миролюбність, працьовитість, гуманність та інші притаманні риси українців можна дізнатися з етнографічних описів українських і зарубіжних дослідників, правових пам'яток [5]. Українці зі сивої давнини цінували особисту свободу та право діяти відповідно до своєї совісті та здорового глузду, жити в любові до ближнього. Упродовж усієї своєї історії українці виробили демократичний світогляд та особливу політико-правову свідомість, яка відображає прагнення до упорядкованості, справедливості та демократичності у відносинах між людьми.

Виявом авторитету українського звичаєвого права було формування на його основі копних (громадських) судів на українських землях (XIV–XVIII ст.). Тривалий час копні суди діяли з мовчазної згоди польсько-литовської влади і лише у XVI ст. були санкціоновані державою в законодавчому порядку. З цього приводу видатний український історик права А. П. Ткач правильно стверджував, що «копні суди – один із яскравих принципів діяння усіх трьох форм перетворення звичаю у правову норму: незаперечення з боку держави, фактичний розгляд справ у суді на підставі норм звичаєвого права, нарешті, фіксування існуючого звичаю в законі» [8].

Особливого значення в нормах українського звичаєвого права приділяли здійсненню судочинства. Діяльність копних судів на українських землях свідчило про його демократичний характер, доступність народу до здійснення судочинства, дотримання копними суддями доброчесності під час здійснення судочинства. Доброчесність та доступ до судочинства набули в Запорізькій Січі, яка була центром формування значної кількості звичаїв, що перетворилися згодом у правові норми. Сукупність козацьких правових звичаїв сформували козацьке право. На думку сучасного дослідника І. М. Грозовського, звичаєве право запорізьких козаків можна вважати сукупністю правових звичаїв, які діяли на території Запорізьких Вольностей у XVI–XVIII ст., мали нормативний характер, обумовлювалися конкретно-історичними умовами існування козацького суспільства, допускалися або санкціонувалися верховною державною владою, а в окремих випадках навіть суперечили чинному законодавству [10]. Водночас терміни «звичаєве право запорізьких козаків», «правові звичаї запорізьких козаків», «козацьке право» українські дослідники вважають синонімами. Це право не знало писаних джерел. У Запорізькій Січі вищою судовою інстанцією був кошовий суд, який свої рішення приймав на основі звичаєвого права і «здорового глузду».

Історія формування демократичних елементів щодо участі громадськості у здійсненні правосуддя, доброчесності та доступу до судочинства на українських землях сягає глибокої давнини. На думку М. Бедрія, перші судові органи на українських землях формувалися вже у додержавному суспільстві східних слов'ян. Ними стали додержавні общинні суди, які функціонували у формі судових повноважень старійшин родових спільнот. До складу общинного суду входили найповажніші члени родової спільноти, яких називали «судними мужами» чи «добрими людьми». На засіданнях додержавних общинних судів був присутнім увесь рід, що свідчить про громадський характер тогочасного судочинства, який зберігся в українській правовій традиції протягом століть [11]. Отож перші форми участі представників суспільства у здійсненні судочинства існували в українському праві ще в додержавний період.

Основу судової системи античних міст-держав Північного Причорномор'я становив суд присяжних (дікастів). У Херсонесі, Ольвії та інших античних містах-державах Північного Причорномор'я присяжні обиралися Народними зборами

шляхом жеребу з числа громадян міста, які досягли 30-річного віку, не мали боргів і не піддавалися атимії – кримінальному покаранню, яке передбачало накладення публічного безчестя та позбавення усіх громадянських прав [12]. Обрані присяжними розподілялися на судові палати (дікастерії). Для вирішення важливих справ могли об'єднуватися дві, три чи навіть чотири палати. Загальне число присяжних у справі завжди повинно було бути непарним [13]. На цьому етапі історії українського права був відчутним вплив правової традиції Стародавньої Греції, в якій вирішення судових справ колегією виборних непрофесійних суддів було поширеним явищем.

У судовій системі Києво-Руської держави важливе місце займали вервні суди, що були органами судочинства територіальних громад-вервів. Склад вервного становили «судні мужі» – найбільш авторитетні члени територіальної громади. Оскільки ст. 15 Короткої редакції «Руської правди» назвала вервний суд «ізводом 12 мужів», імовірно, що у вервному суді засідало 12 суддів. Його очолював виборний голова (староста) [11]. Вервні суди вирішували більшість судових справ у Київській Русі, а згодом і в Галицько-Волинській державі. Вони значною мірою нагадували суд присяжних, однак вирішували не тільки питання факту, а й повинні були призначати покарання обвинуваченим у вчиненні злочину.

На українських землях ще в часи Галицько-Волинської держави почало поширюватися магдебурзьке право, через яке в Україну поширювалися європейські правові впливи і традиції. В українських містах використовувалися різні моделі організації судочинства за магдебурзьким правом, однак основним органом судочинства був війтівсько-лавничий суд, у складі якого засідали війт і лавники. Кількість лавників залежала від кількості населення конкретного міста і становила від 4 до 12 [14]. Лавники спільно з війтом розглядали судові справи, допомагали йому готувати тексти вироків, брали участь у допиті підсудних, огляді місця події, були присутніми при виконанні вироку тощо. В разі неприбуття лавника на засідання суду, на нього міг бути накладений штраф, а при систематичному невиконанні своїх обов'язків йому загрожувала втрата посади та міського громадянства [15].

У XIV ст. відбулася трансформація вервних судів у копні суди, які також були виборними колегіальними органами громадського судочинства, що керувалися у своїй діяльності насамперед нормами українського звичаєвого права. Склад копних судів формувався демократичним шляхом унаслідок обрання по кожній справі громадами (зазвичай, сільськими), що входили до складу копного округу, відповідної кількості копних суддів. Копні суди, засідання яких відбувалося переважно просто неба за широкої участі громадськості, розслідували злочини, вирішували цивільні та кримінальні справи, виконували прийняті ними декрети. Діяльність копних судів на українських землях свідчило про його демократичний характер, доступність народу до здійснення судочинства. До того ж між копними судами і державою існував функціональний зв'язок, який проявлявся в участі вижив і возних у копному судочинстві, можливості оскарження копних декретів у державних судах тощо. До компетенції копних судів належали і цивільні, і кримінальні справи (зокрема, справи про тяжкі злочини) [16].

Склад копного суду становили копники, тобто копні судді (судні мужі) та присутня на судовому розгляді громада. Кількість копних суддів не була сталою, хоча здебільшого вона становила приблизно 10–20 осіб. Цих суддів обирало населення копного округу на засіданні віча з-поміж членів територіальної громади. До особи, яка обиралася копним суддею, висувалися такі вимоги: обізнаність у звичаєвому праві, наявність до неї поваги і довіри членів громади. Перед тим як заступити на посаду копні судді приймали присягу [17]. Вони добре знали

українське звичаєве право, мали загострене почуття справедливості та відповідальності, відзначалися високою моральною чистотою, чесністю, жили чесно, дотримувалися правил моралі та звичаєвого права. Тільки вони мали право прийняти рішення у справі. Окрім копних суддів, на велику копу запрошували по одному– двоє чоловіків із трьох сіл сусіднього копного округу. Вони мали назву в копному судочинстві «люди сторонні». У них не було права голосу, проте ці суб'єкти процесу стежили за ходом судового розгляду. На засіданні копного суду могли бути присутні поміщики та державні чиновники, але також без права голосу. Решту копного зібрання становило селянство (громада), тобто публіка, обов'язкова участь якої в кожному засіданні копного суду максимально забезпечувала гласність судового процесу. Серед державних чиновників найбільш важливим правовим статусом у копному судочинстві був наділений возний (до 1566 р. – виж), який брав участь у засіданнях копного суду, записував прийняті рішення та звітував про них у гродському суді.

Волосні та сільські старости контролювали прибуття жителів копного округу на засідання копного суду, а перед його початком звітували зібранню, хто прийшов та хто і з якої причини не з'явився [18]. Інколи присутніх на засіданні копного суду перевіряли за списками жителів сіл. Цього вимагав, до прикладу, Якуб Климашевський на засіданні копного суду, яке відбулося 1583 р. в с. Підгайці Луцького повіту [19]. Для значної частини копного зібрання їх участь у ньому була імперативною, а за відсутності цих осіб щодо них застосовувалися заходи юридичної відповідальності [11].

Рішення копного суду могли бути оскаржені не тільки в державних судах. Як виняток із загальних правил копного судочинства, допускалася додаткова стадія копного процесу, яка мала назву «обча копа» (загальна копа), в якій брали участь жителі кількох сусідніх копних округів [11]. Завданням «обчої копи» був перегляд рішення, прийнятого на «завитій копі». На цій надзвичайній стадії копного судочинства склад копного суду значно розширювався порівняно з «великою копою». «Обча копа» була надзвичайним зібранням, присутність на якому поруч з жителями копного округу, де справа розглядалась у першій інстанції, людей з інших копних округів забезпечувала неупередженість копного суду при перегляді судової справи у другій інстанції [20].

З XIV ст. в українських селах Карпат та Прикарпаття набуло значного поширення волоське право – різновид звичаєвого права, яке діяло в гірських місцевостях Східної Європи (Молдови, Румунії, України, Угорщини, Польщі, Словаччини тощо), визначаючи особливості самоврядування, судочинства й оподаткування. Судом першої інстанції за волоським правом був сільський суд у складі голови громади (кнеза) та присяжних, кількість яких зазвичай не перевищувала семи осіб [21]. Цей судовий орган мав право вирішувати усі справи, крім тих, за якими міг бути винесений вирок про смертну кару. Другою інстанцією за волоським правом були зборові суди, які поширювали свою юрисдикцію на певний округ (ключ, країну) та відбувалися, зазвичай, двічі на рік. До складу зорового суду могли входити голови сільських громад, окружний сільський адміністратор (крайник) та інші шановані особи. Обрання його суддів відбувалося перед початком судового засідання [21].

Козацьке право на перших порах його існування (коли воно було виключно правом козацтва в межах Запорізької Січі) застосовувалося у судах, які функціонували на цій території. Традиційно вищим суддею Запорізької Січі вважався кошовий отаман, який «володів життям і смертю кожного з козаків». Окрім нього, вищою інстанцією була Військова рада. Як правило, більшість судових справ вирішували військові судді, а слідство та виконання судових рішень покладалося на

військового осавула. Посада військового судді вважалася другою після кошового отамана у владній ієрархії Запорізької Січі. Як і отамана, його обирали на Військовій раді з-поміж козацького товариства. Судовими функціями наділялися й інші представники козацької старшини, курінні та паланкові отамани [16]. Козацька демократія проявилася у процесуальному праві Запорізької Січі принципом «де три козаки – два третього судять» [22]. Це вказує на колегіальність і залучення громадськості при здійсненні козацького судочинства.

У судовій системі Української козацької держави також велику роль відігравав громадський фактор, що проявлявся, зокрема в участі представників громадськості у засіданнях інших судів держави. Відомо багато фактів, коли громада брала участь у прийнятті судового рішення чи визначала його зміст. До прикладу, участь громади у прийнятті рішень Полтавського міського суду виражала спільні риси такого методу судочинства з копним судом. Часто представники громадськості наголошували на пом'якшуючі обставини і клопотали перед суддями помилування засуджених до смертної кари злочинців [23]. У козацьких селах діяли судові органи у складі отамана та двох–трьох представників територіальної громади, а сама громада брала в їх засіданнях активну участь [24]. Відтак існуюча з найдавніших часів українська традиція вирішення судових справ представниками громадськості була продовжена у козацько-гетьманську добу.

Сучасний український дослідник копних судів М. Бедрій відніс до визначальних властивостей історичного типу українського звичаєвого права наявність внутрішнього оригінального судового механізму захисту й апробації звичаєво-правових норм. Хоча кожен історичний тип українського звичаєвого права мав свій механізм судового захисту, який виражався у відповідних органах правозастосування, усім цим судам були притаманні деякі спільні ознаки. По-перше, судові органи історичних типів українського звичаєвого права (за деякими винятками) були колегіальними. По-друге, судді цих органів правозастосування були виборними. По-третє, здебільшого, судді не були професійними юристами, а авторитетними знавцями правових звичаїв. По-четверте, засідання судових органів звичаєвого права були відкритими, і в них брали участь багато людей. Названі спільні ознаки вказують на те, що демократизм і відкритість судочинства були важливими ознаками правової ментальності українців [16]. Водночас М. Бедрій наголошує, що наявність оригінального судового механізму застосування правових звичаїв не є винятковою особливістю саме українського народу. Для звичаєво-правових систем загалом характерні спеціальні органи правозастосування – т. зв. суди звичаєвого права. Вони присутні на різних історичних етапах правового розвитку багатьох народів світу, адже саме ці інститути додають завершеності кожній підсистемі звичаєвого права, стаючи ареною застосування та захисту звичаєво-правових норм. У деяких державах вони діють навіть і сьогодні (наприклад, суд джирги у Пакистані) [16]. Український правознавець С. Васильєв виділив такі спільні ознаки судів звичаєвого права: авторитет суду (суддів); забезпечення гармонії між людиною і суспільством, яка ґрунтується на впевненості учасників процесу у справедливості вирішення спору; правосуддя виступає як засіб примирення, а не інструмент чіткого застосування права [25]. У XVIII ст. копні суди в Україні почали занепадати, внаслідок часткової колонізації цієї суспільної групи та утвердження системи державних судів.

Копний суд відіграв важливу роль у збереженні національної ідентичності українців. Він був демократичним звичаєво-правовим інститутом українського народу, тому російська деспотична влада не могла визнати його легальним, а отже, й залежна від неї козацька старшина почала витісняти цей інститут із правової

системи Української козацької держави. Тому в козацькій державі XVII ст. його активність знижувалась, а у XVIII ст. копні суди та копне право почали визнаватися нелегальними, попри чинні на той час правові приписи Литовських статутів. Припинення діяльності копних судів на українських землях не було одномоментним актом ліквідації, а довготривалим процесом занепаду, який набув особливої активності наприкінці XVIII ст. Унаслідок цього процесу, копні суди втратили своє колишнє правове значення, адже чинність правового звичаю безпосередньо залежить від його актуальності в суспільстві та регулярності застосування. Від XIX ст. державна влада сприймала копне судочинство як «селянські самосуди» та переслідувала його учасників. Попри це діяльність копних судів здійснила значний вплив на розвиток судових органів і здійснення судочинства в українських селах, який виражався в тому, що апробовані столітньою практикою копні правові звичаї продовжували застосовуватись у сільському судочинстві навіть у XIX ст., а подекуди – і на початку XX ст. [11]. З поширенням на українській землі російського законодавства припинилося також застосування українського звичаєвого права. Наприкінці XVIII ст. деякі норми українського звичаєвого права збереглися у Збірнику місцевих законів для Полтавської та Чернігівської губерній, що містилися у Зводі законів російської імперії. За Статутом цивільного судочинства 1864 р. допускалося використання звичаєвого права для врегулювання спадкових, сімейних та земельних відносин щодо яких не було відповідного законодавчого регулювання. Обмеження застосування норм українського звичаєвого права допускалося на українських землях у складі Австрії, а відтак Австро-Угорщини.

У період відродження національної державності (УНР за Центральної Ради, Української держави за гетьмана Павла Скоропадського, УНР за Директорії і ЗУНР) окремі норми земельного, шлюбно-сімейного та спадкового права, на думку І. Б. Усенка, «свідомо відтворювали норми звичаєвого права, які вважалися такими, що найбільше втілювали риси національного права» [26].

Отож історичний досвід організації та діяльності копних судів в Україні свідчить про наявність в українського народу демократичних традицій здійснення правосуддя. Українське звичаєве право передбачало доступ громадськості до правосуддя, доброчесність суддів, виокремлювало моральний приклад неупередженості, об'єктивності та динамічності копних судів в Україні. Як видається, сьогодні кожен суддя повинен уміти проникнути в дух і зміст права та виховати в собі відчуття справедливості, адже тільки таке судочинство можна буде назвати правосуддям. Національний історичний правовий досвід свідчить, що доступ до правосуддя і доброчесність суддів є характерними рисами українського права, які формувалися і функціонували на українських землях упродовж століть. З досвіду діяльності копного судочинства в Україні упродовж XIV–XVIII ст. випливає, що для сучасного українського судді доброчесність має сприйматися як його професійна незалежність, чесність, неупередженість, непідкупність, сумлінність, дотримання етичних норм та демонстрація бездоганної поведінки в професійній діяльності та особистому житті, а також стосовно яких немає сумнівів щодо законності джерел походження майна, відповідності рівня життя судді або членів його сім'ї задекларованим доходам та ін. Доступ до правосуддя та доброчесність судді є також важливими під час розбудови громадянського суспільства та демократичної, правової держави.

Список використаних джерел

1. Гласність та відкритість судового процесу як один з основних принципів господарського судочинства. URL: <https://vl.arbitr.gov.ua/sud5004/pres-centr/news/821454/>.

2. Яким чином забезпечується доступ до правосуддя? URL: <https://www.prostir.ua/?news=yakym-chynom-zabezpechujetsya-dostup-do-pravosuddya>.
3. Добросовісність суддів: аналіз практики Верховного Суду. URL: dejure.foundation/dobrochesnist-suddiv/.
4. Бойко І. Вступ до актуальної теми. Питання концепції наукової доктрини Української державності. *Право України*. 2024. № 12. С. 12.
5. Історія українського права : посібник / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. Київ : Грамота, 2010. С. 9.
6. Усенко І. Б. Звичай. *Юридична Енциклопедія* : в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1999. Т. 2: Д–Й. С. 568.
7. Усенко І. Б. Правовий звичай. *Юридична Енциклопедія* : в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1999. Т. 2: Д–Й. С. 568.
8. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ, 1968. С. 25, 26.
9. Кудін С. В. Форми існування кримінального права України у Х – першій половині XVII ст. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. № 4. С. 70.
10. Грозовський І. М. Право Нової Січі (1734–1775 рр.). Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. С. 8.
11. Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження. Львів : Галицький друкар, 2014. С. 77–78, 84, 205–206, 212–213.
12. Уреуляк Е. Суд присяжних в українській правовій традиції. *Leges et iura*. 2014. № 8/3 (272). С. 147.
13. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.). Харків : Парус, 2006. С. 220.
14. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.). Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2009. С. 254.
15. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження. Львів : ПАІС, 2008. С. 199.
16. Бедрій М. Судові механізми в історичних типах українського звичаєвого права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 855. С. 304, 302–303, 306.
17. Костицький М. Відновне правосуддя в контексті правової політики в Україні. URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4&Count=500&>.
18. Гураль П. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2002. Вип. 37. С. 90.
19. Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження. Львів : Край, 2008. С. 105–106.
20. Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII в. в. на Україні. *Життя і право*. 1929. Число І. С. 17–18.
21. Шандра Р. Суд та судочинство за волоським правом на західноукраїнських землях у XIII–XVIII ст. *Право України*. 2008. № 6. С. 154–156.
22. Музиченко П. П. *Історія держави і права України*. Київ : Знання, 2007. С. 120.
23. Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII століття. *Антологія української юридичної думки* / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 3. Київ : Юридична книга, 2003. С. 536–538.
24. Міллер Д. П. Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. *Антологія української юридичної думки* / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 3. Київ : Юридична книга, 2003. С. 86.

25. Васильев С. В. Суди звичаєвого права на теренах пострадянських держав: історія та сучасний стан. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 131. С. 23.
26. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. Київ, 2006. С. 18.

References

1. *Hlasnist' ta vidkrytist' sudovoho protsesu iak odyn z osnovnykh pryntsypiv hospodars'koho sudochynstva*. Retrieved from <https://vl.arbitr.gov.ua/sud5004/pres-centr/news/821454/>.
2. *Yakym chynom zabezpechuiet'sia dostup do pravosuddia?* // <https://www.prostir.ua/?news=-yakym-chynom-zabezpechujetsya-dostup-do-pravosuddya>.
3. *Dobrochesnist' suddiv: analiz praktyky Verkhovnoho Sudu*. Retrieved from dejure.foundation/-dobrochesnist-suddiv/.
4. Bojko, I. (2024). Vstup do aktual'noi temy. Pytannia kontseptsii naukovoï doktryny Ukrain'skoi derzhavnosti. *Pravo Ukrainy*, 12, 12.
5. *Istoriia ukrains'koho prava* : posibnyk / I. A. Bezklubyj, I. S. Hrytsenko, O. O. Shevchenko ta in. Kyiv : Hramota, 2010, 9.
6. Usenko, I. B. (1999). Zvyčaj. *Yurydychna Entsyklopediia* : v 6 t. / redkol. Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv : Ukr. entsykl., 2: D–J., 568.
7. Usenko, I. B. (1999). Pravovyj zvyčaj. *Yurydychna Entsyklopediia* : v 6 t. / redkol. Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv : Ukr. entsykl., 2: D–J., 568.
8. Tkach, A. P. (1968). Istoriia kodyfikatsii dorevoliutsijnoho prava Ukrainy. Kyiv, 25, 26.
9. Kudin, S. V. (2002). Formy isnuvannia kryminal'noho prava Ukrainy u Kh – pershij polovyni XVII st. *Visnyk Akademii pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy*, 4, 70.
10. Hrozov's'kyj, I. M. (2000). *Pravo Novoi Sichi (1734–1775 rr.)* – Kharkiv : Vyd-vo Un-tu vnutr. sprav, 8.
11. Bedrij, M. (2014). Kopni sudy na ukrains'kykh zemliakh u XIV–XVIII st.: istoryko-pravove doslidzhennia. L'viv : Halyts'kyj drukar, 77–78, 84, 205–206, 212–213.
12. Ursuliak, E. (2014). Sud prsiazhnykh v ukrains'kij pravovij tradytsii. *Legea și viața*, 8/3 (272), 147.
13. Havrylenko, O. A. (2006). *Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomor'ia: bilia vytokiv vitchyznianoho prava (kinets' VII st. do n.e. – persha polovyna VI st. n.e.)*. Kharkiv : Parus, 220.
14. Bojko, I. J. (2009). *Orhany vlady i pravo v Halychyni u skladi Pol'skoho Korolivstva (1349–1569 rr.)*. L'viv : Vyd-vo LNU im. I. Franka, 254.
15. Kobylets'kyj, M. (2008). *Mahdeburz'ke pravo v Ukraini (XIV – persha polovyna KhIKh st.)* : istoryko-pravove doslidzhennia. L'viv : PAIS, 199.
16. Bedrij, M. (2016). Sudovi mekhanizmy v istorychnykh typakh ukrains'koho zvychaieвого prava. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'viv's'ka politekhnika»*. Seriia: Yurydychni nauky, 855, 304, 302–303, 306.
17. Kostyts'kyj, M. *Vidnovne pravosuddia v konteksti pravovoi polityky v Ukraini*. Retrieved from // <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=F597C9FC08117043C3256FC50049FEF4&Count=500&>.
18. Hural', P. (2002). Volosna hromada v period vkhodzhennia ukrains'kykh zemel' do Velykoho kniazivstva Lytovs'koho. *Visnyk L'viv's'koho universytetu. Seriia iurydychna*, 37, 90.
19. Hural', P. F. (2008). *Terytorial'na hromada v Ukraini: istoryko-pravove doslidzhennia*. L'viv : Kraj, 105–106.
20. Yakovliv, A. (1929). Okolytsi (okruhy) kopnykh sudiv XVI–XVIII v. v. na Ukraini. *Zhyttia i pravo, Chyslo I*, 17–18.
21. Shandra, R. (2008). Sud ta sudochynstvo za volos'kym pravom na zakhidnoukrains'kykh zemliakh u KhIII–XVIII st. *Pravo Ukrainy*, 6, 154–156.

22. Muzychenko, P. P. (2007). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy*. Kyiv : Znannia, 120.
23. Padokh, Ya. (2003). Gruntove sudochynstvo na Livoberezhnij Ukraini u druhij polovyni XVII – XVIII stolitti. *Antolohiia ukrains'koi iurydychnoi dumky* / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova) ta in. T. 3. Kyiv : Yurydychna knyha, 536–538.
24. Miller, D. P. (2003). Ocherky yz ystoryy iurydycheskoho byta staroj Malorossyy. *Antolohiia ukrains'koi iurydychnoi dumky* / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova) ta in. T. 3. Kyiv : Yurydychna knyha, 8.
25. Vasyli'iev, S. V. (2015). Sudy zvychaievoho prava na terenakh postradians'kykh derzhav: istoriia ta suchasnyj stan. *Problemy zakonnosti*, 131, 23.
26. *Pravovyj zvychaj iak dzherelo ukrains'koho prava IKh–KhIKh st.* / za red. I. B. Usenka. Kyiv, 2006, 18.

PARTICIPATION OF PUBLIC REPRESENTATIVES IN THE IMPLEMENTATION OF KOPA PROCEEDINGS UNDER UKRAINIAN CUSTOMARY LAW

Ihor Boyko

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: igor.boiko@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-8444-6787*

The article analyzes the features of the participation of public representatives in the implementation of kopa litigation under Ukrainian customary law. Ukrainian customary law is an important national value and heritage, a part of Ukrainian spiritual culture, which reflects its essence. A manifestation of the authority of Ukrainian customary law is the formation of kopa (public) courts on its basis in Ukrainian lands (14th–18th centuries). The norms of Ukrainian customary law attached special importance to the administration of justice. The activities of the kopa courts in the Ukrainian lands testified to its democratic nature, the accessibility of the people to the administration of justice, and the observance of integrity by the kopa judges during the administration of justice. It is noted that the history of the formation of democratic elements regarding the participation of the public in the administration of justice, integrity, and access to justice in the Ukrainian lands dates back to ancient times. The first judicial bodies in the Ukrainian lands were formed already in the pre-state society of the Eastern Slavs. They were pre-state communal courts, which functioned in the form of judicial powers of the elders of tribal communities. The first forms of participation of the representatives of society in the administration of justice existed in Ukrainian law even in the pre-state period. In the judicial system of the Kyivan Rus' state, an important place was occupied by verv courts, which were judicial bodies of territorial communities – vervs. They largely resembled a jury trial, but they decided not only questions of fact, but also had to impose punishment on those guilty of a crime. In the 14th century, the transformation of the verv courts into kopa courts took place, which were also elected collegiate bodies of public justice, guided in their activities primarily by the norms of Ukrainian customary law. The composition of the kopa courts was formed democratically as a result of the election of the corresponding number of kopa judges for each case by the communities (usually rural) that were part of the kopa district. The kopa courts, whose sessions were held mainly in the open air with wide public participation, investigated crimes, decided civil and criminal cases, and executed the decrees they adopted.

The activity of the kopa courts on Ukrainian lands testified to its democratic nature, the accessibility of the people to the administration of justice. In addition, there was a functional

connection between the kopa courts and the state, which was manifested in the participation of the vyzh and voznyi in the kopa judicial proceedings, the possibility of appealing kopa decrees in state courts, etc. The competence of the kopa courts included both civil and criminal cases (in particular, cases of serious crimes). It is shown that the composition of the kopa court consisted of kopnyks, that is, kopa judges (court men) and the community present at the trial. The kopa judges knew Ukrainian customary law well, had a heightened sense of justice and responsibility, were distinguished by high moral purity, honesty, lived honestly, and adhered to the rules of morality and customary law. Only they had the right to make a decision in the case. In addition to the kopa judges, one or two men from three villages of the neighboring kopa district were invited to the large kopa. They were called "outsiders" in the kopa judicial proceedings. They did not have the right to vote, but these subjects of the process followed the course of the trial. Landowners and state officials could be present at the meeting of the kopa court, but also without the right to vote. The rest of the kopa assembly was made up of the peasantry (community), that is, the public, whose mandatory participation in each meeting of the kopa court ensured the maximum publicity of the trial.

It is emphasized that the historical experience of the organization and operation of the kopa courts in Ukraine testifies to the presence of democratic traditions of the administration of justice among the Ukrainian people. Ukrainian customary law provided for public access to justice, the integrity of judges, and set a moral example of impartiality, objectivity, and dynamism of kopa courts in Ukraine. It seems that today every judge must be able to penetrate the spirit and content of the law and cultivate a sense of justice, because only such a judicial process can be called justice. National historical legal experience shows that access to justice and the integrity of judges are characteristic features of Ukrainian law, which have been formed and functioned on Ukrainian lands for centuries. From the experience of the activity of the public judiciary in Ukraine during the 14th–18th centuries, it follows that for a modern Ukrainian judge, integrity should be perceived as his professional independence, honesty, impartiality, incorruptibility, conscientiousness, adherence to ethical norms and demonstration of impeccable behavior in professional activities and personal life, as well as in relation to which there are no doubts about the legality of the sources of origin of property, compliance of the standard of living of the judge or his family members with the declared income, etc. Access to justice and the integrity of a judge are also important in the development of civil society and a democratic, legal state.

Keywords: access to justice, public participation, integrity of judges, kopa judiciary, justice.

*Стаття: надійшла до редакції 15.03.2025
прийнята до друку 22.05.2025*